

Bibliyografya

Muhammad el-Fâdl İbn 'Âşûr' "*et-Tafsîr wa Ricâluhu*" Menşûrâtu'l-Lugâti - Dâru'l-Kutubi's-Şarqiyya, Tûnis, 1966, s. 198.

Eser, Tunusun ilim âleminde şöhret yapmış şahsiyetlerinden biri olan Şeriat ve Usulu'd-Din Fakültesi Dekanı ve Tunusun baş müftüsü Muhammed el-Fâdl İbn 'Âşûr'undur. Küçük fakat mühim olan bu eser aşağıdaki başlıkları ihtiva etmektedir: Neş'etu't-Tefsir, Me'sur tefsir, Yahya İbn Sallam, et-Taberi, el-Buhâriden Mutezileye, Abdu'l-Kâhirden ez-Zamahşeri ve İbn Atiyyeye, el-Keşşaf, ez-Zamahşeri ve İbn Atiyye, er-Râzî, Tefsiru'r-Râzî, Tefsiru'l-Beydâwi, Tefsiru İbn Arefe, Tefsiru Ebi's-Suûd, el-Alûsinin zuhuru, el-Âlusinin ilim ve tarikattaki yeri, Ruhul-Mânî, İslâmın kalkınışı , Dini İslâh Cemaluddin el-Afgânî, Muhammed Abduh, Tefsiru'l-Menâr.

Verdiğimiz şu münderecattan anlaşıldığına göre, Tefsir ilminin doğusundan zamanımıza kadar olan tekâmülü ve meseleleri ele alınmaktadır. Şimdi bu başlıklara kısaca bir göz atalım:.

Tefsirin Doğuşu (s. 5-12): Kur'anın bir vahy mahsulü olarak Hazreti Peygambere arapça indirilişinden, onun hüccetler ve beyyineler ikame eden müjde ve tehditleri umûmi olan bir kelâm, terkiplerinin vuzûhu, manalarının belîğ oluşundan bahsettikten sonra, nüzûlü esnasında onu dinleyenler, ister mümin isterse kâfir olsun, onu anladıklarından, iman edenlerle inkar edenler üzerindeki tesiri gösterilmekte, Sahabeden sonra gelenler, anlayamadıkları yerler üzerine eğildikleri , lugavî, nahvî belâgi ve felsefi fikirlerin karışmasıyla, ilhada kadar varan hareketlerin başladığını zikreder. Kur'an vâzih arap kelâmı olması hasebiyle tefsire ihtiyacı olmadığı, fakat iki sebepten dolayı tefsire muhtaç olduğu, bunlardan biri, Kur'anın muktezayı hale göre zaman aralıkıyla nâzil oluşu, sebebi nüzûl ilmini ortaya çıkarmış ve Kur'anı anlamak için nakli esere ihtiyaç hâsıl olmuştu. İkincisi ise, Kur'anda mevcut olan mücmel, müphem ve mutlak gibi hususların tayini için me'sur olan haberlere ihtiyacın duyuluşudur.

Me'sûr Tefsir (s. 13-20): Gerek Peygamber ve gerekse sahabe devrinde me'sur tefsir haberlerini talep edenler çoğalıyordu. "sizden şahid olan gâibe

1-Tunusun yetiştirdiği kıymetlerden ve İslâm âleminin haklı olarak Öğünebileceği ilim adamlarından biri olan bu zatın 1970 Mayısında vefat ettiği öğrenilmiştir. Merhuma Allahtan rahmet ve mağrifet dileriz.

bildirsın” haberine dayanarak, haberleri kendi aralarında naklediyorlardı. Daha sonra zayıf ve mevzu haberler müfessirler tarafından kullanılmağa başlanmış ve sahabeden meşhur sahabiler tadad edilmiştir. Esbabı nüzûl ve müphemat hususlarında gelişen tefsire, İbn Abbas lugavi unsuru da ilave etti ve cahili şüire dayandı ve bir çok kelimelerin asıllarının yabancı olduğunu söyleyerek onların muarrebleri üzerinde durdu. İbn Abbas, Kur’an hususundaki, müphematı Peygamberin izah etmediği kısımları, kendinin bildiği umumi tarih ve milletlerin haberlerine dayanarak izah eder. Halbuki bunlar me’sur tefsirde olmaması lazım gelen şeylerdir. Artık , Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve şam’da tefsirler arasında ayrılıklar başgösteriyor, ekoller meydana geliyordu. Bu ekollerin en geniş, Mekke İbn Abbasın ki idi. Ondan da, Mücâhid, İkrime, Tâvûs, Ata İbn Ebi Rabâh, Saïd b. Cübeyr almışlardı. İlk devirde tefsir haberleri şifâhi olarak naklediliyordu. Abdülmelik İbn Cüreyc (ö. 149) bu haberleri bir kitapda toplamıştı. Bu bakımdan ilk tefsiri telif eden olduğu söylenir.

Yahyâ İbn Sallâm (s. 21-28): Abdülmelik İbn Cüreyc’in kitabından sonra ikinci asrın ikinci yarısında zuhur eden ilk tefsirdir. Müellif haberleri, zayıf ve sahihini tefrik etmeksizin, toplamış ve orada birbirine muarız olan haberler mevcuttur. Bu zat tefsirine, nakd, takdir ve te’vil gibi şahsi unsurları da sokmuştur. Bu tefsirde rivayet rol oynar ve sonrada kıraât ve irâb hususuna ehemmiyet verilir. Kıraât hakkında, lehçe, hareke ve nakledenlerin ihtilaflarına yer verilir. Bu ihtilaflar, bazı yerlerde ayetleri izah edici mahiyette yerinde, bazende tamamen yabancı imiş gibi, maksaddan uzak olarak kullanılmışlardır. Nahvî ve Lugavî unsurlara da yer verilmiştir. Taberi tefsiri ile ilk devirdeki me’sur tefsir arasında halka vazifesini, bu tefsir görmektedir. Müellif, bu tefsirin Tunusdaki ve el-Kayravândaki nüshalarından bahsettikten sonra, Taberinin takip ettiği nakdi metodun da ilk müessislerinden olduğunu söyler. Tefsirde, evvela Haddesenâ tabiriyle rivayetleri, kendi ihtiyarı olanları da “kâle Yahya” diyerek nakleder. Daha ziyade Lugavi manalar üzerinde durulur, irabî tahriçler, kıraata doğru derecelenir. Ekseriya Ebû Amr. b. el-Alâ kıraatını tercih eder. Daha sonra, bu tefsirin nüshaları ve ravilerinden bahsolunur.

Et-Taberî (s. 29-36) Eğer eseri - nazari tefsirin ilk müessisini Yahya b. Sallam olarak kabul edersek, Taberi de bu yolun yolcusu ve meyvesi olmuş olur. Et-Taberi, taaccüb edilecek bir insan idi. Çeşitli islâmi ilimler sahasında yazdığı eserler ana kaynaklardan addedilir. el-Hatib el-Bağdadi, asrında onun gibi bir ilim adamı olmadığını söyler. Tefsirde de imam olduğunu isbat etmiştir. IV. cü asırda tefsiri farsçaya terceme edilmişti. Kur’an lafızlarını keli-

me kelime ve ayet âyet ele almış ve bunları açıklayan bütün delilleri toplamış ve daha sonra onlardan tercih ettiğini göstermiştir. Tercih ve tenkid hususunda tevillere girişmiş, bu bakımdan eserine “Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân” adını vermiştir. Bu tefsirin, kendisinden sonra gelen tefsirlerle, anlayıştaki istiklal yönünden mukayesesi ele alınacak olursa, aralarında hiç bir farkın olmadığı, eğer bu mukayeseyi nahiv ve fıkıh yönünden yapacak olursak, çok geniş bir farklılığın olacağı görülür. et-Taberinin tefsirdeki metodu kısaca anlatıldıktan sonra, tefsirin nüshalarından bahsolunur.

El-Buhariden Mutezileye (s. 37-44): Artık tefsir ilmi, hadis ilminin bir kolu olmaktan çıkmaya başlamış, eser ehli, te'vil ve re'y ehline çatmaya başlamıştı. Eser ehli tefsiri eseri yönden korumaya ve onu bir kale haline getirmeye çalışırken, tefsirde bulunan yahudi ve Nasara haberlerinin temizlenmesine çalışıldı ve bu gibi haberler hadis ilmi usûlüne göre tenkide tâbi tutuldu. Artık tefsirde sahih haberlerin nakli hususu revaç bulmaya başladı. İlmî veya re'y tefsiri yoluna gittiler. El-Buhârî'de bunlardan biridir. Onun tefsirde takip ettiği esas, beyana muhtaç olan lafızların manalarını dil yönünden tetkik ve iştikaklarını zapt etme, kullanışlarını gösterme ve bunlara ait haberler Peygamber ve Sahabeden nakledilmişmidir? Yoksa edilmemişmidir. Bu metodla “et-Tefsiru'l-Kebir” adlı bir eser telif etmiş, hernekadar Keşfuzzunûn sahibi bu eserden bahsediyorsa da, böyle bir eser bize ulaşmamıştır. el-Buhâriden, tefsir hususunda bize ulaşan es-Sahihihdekilerdir. O devirde Mutezile ilmî tefsir yolunu müdafaa ediyor, eser ehli ile mücadele halinde bulunuyordu. Kur'anın müteşâbihleri hususunda imsak eden ehli sünnete mukabil, mutezile onları te'vil ediyordu.

Abdulkâhirden ez-Zamahşeri ve İbn Atiyye'ye (s. 45-51): Dördüncü asırdan itibaren tefsir ilmi üzerinde mutezilenin sultanı başlamıştı. İlmî kelamla alakalı olan ve tefsir ilmine ittisal eden belagât ilmi de ortaya çıkmaya başlamıştı. eş-Şerif el-Murtada (Ö. 436), meclislerinde bu konuyu işliyordu. Ehli sünnet ufkunda bir şafîî genci olan Abdulkâhir b. Abdirrahman el-Cürcânî (ö. 471) nahivde Ebû Ali el-Fârisinin yolunu takip etti. Kendini bu sahada yetiştirdikten sonra nahvin arkasındaki ilimlere geçti. Arapça cümlelerdeki sırları öğrenmeye çalıştı. Kendisinden evvel gelenler bu sanatın hakikatını ortaya koyamamışlardı. Bazıları ona el-Beyan, bazıları el-Bedi, bazıları şiir sanatı, bazıları yazı sanatı demişlerdi. Abdulkâhir ise ona belâgat adını vermişti. Kur'anın i'cazı nazariyesi üçüncü asırda mutezile indinde istikrar bulmaya başlar. el-Câhiz, el-Vasitî ve er-Rummânî gibi mutezili zevat bu alanda çalışmışlardı. Bütün bunlar belâgatla ilgili idi. Ehli sünnet'de artık mutezilenin

i'câz hususunda kullandığı metodu kullanmaya başladı. El-Bâkullânî de i'câz meselesini, el-İ'câzu'l-Gaybi, el-İ'câzu'l-ilmî ve el-İ'câzu'l-Belâgi şeklinde üç kısma bölerek incelemişti. Belagât yönünü en iyi inceleyen bu şahıs oldu. Kısımları hududlandırdı, görüş dairesini genişletti, fenni kelâm ile onun üslûbunu arzetti, ayetleri fıkra ve beyitlerle karşılaştırdı, Fakat o da belâgatın manasının hakikatını açıklamaya ve i'câzu'l-Kur'anı anlamak için bir metod ortaya koymaya muvaffak olamadı. Abdulkâhir, Delâilu'l-İ'câz adlı eserinde, belâgatın güzellik yönlerini ve illetlerini açıkladı ve onun için mazbût kalıplar va'zetti. Muğlak olan bu kapı böylece açılmış oldu. Artık bundan sonra, beşinci asrın ikinci yarısından itibaren ilmi tefsirde, şarkta, ez-Zamahşerî' (Ö. 538), batıda ise, Abû Muhammed Abdilhâk ibn Atiyye (Ö. 542) şöhret kazandı.

El-Keşşâf (s. 53-60): ez-Zamahşerinin eserleri ve onun takip ettiği metoddan bahsedildikten sonra, onun mutezile imamlarından olduğu ve fıkıhta Hanefî mezhebini tuttuğu, Mekkeye gelip yerleşmesi ve orada tefsirine başlaması, evvela terkiplerin tahlili ve hususiyetlerinin beyanı, Abdulkâhirin verdiği metod üzerine, Kur'anın i'câzını incelemiştir. Tefsirinde sahih lugate ittiba etmiş, âyetlerden belagat yolunun iktizasına göre manalar istihraç etmiş, âyetlerin izahını ilmi yönden ele almıştır. Onda bir zevk ve bazı beyitler görülür. Belagat ve i'câz bakımından ve ince manalar yönünden tefsiri muvafık ve muhalifler için bir kaynak olmuş ve kendisinden sonra gelen müfessirler de onun tesirini görmemek mümkün değildir.

El-Zamahşeri ve İbn Atiyye (s. 61-66) Her iki zât tefsirlerinde edebi ve ilmi metod üzerinde ittifak etmişlerdir. Dil ve edeb bakımından aynı iseler de, bu benzerliklerin arkasında bir çok ihtilaf ettikleri noktalar vardır. Bu ihtilaflar üç yönde tezahür eder. İbn Atiyye batılı, ez-Zamahşeri ise doğrudur. İbn Atiyye sünnidir, diğeri ise mutezilidir. İbn Atiyye Mâlikidir, diğeri ise Hanefidir. İşte bu yönlerden her iki tefsirde geniş ayrılıklar görülür.

İmam er-Râzî (s. 67-74): İkinci ve üçüncü asırda mutezile müfrit bir şekilde yunan hikmetine itimat etmiş ve bunun sultası bütün maarifde görülmüştü. Dördüncü asırda mutezilenin hızı kesilmiş ve el-Eş'ari, tefsiri sünni metoddla ele almıştı. Ebu Bekr el-Bâkullânî, İmâmu'l-Haremeyn, İmâm el-Mâziri ve el-Gazâlî gibi şahsiyetler fikirlerini fıkıh ve kelâm etrafında toplamaya çalışıyorlardı. eserlerinde, şeriatle hikmetin birbiriyle ittisâli görülür. Yine bu asırlarda mütakellimûndan olan hadisciler ortaya çıkar. Ebu Bekr İbn el-Arabi, el-Mâzirî ve el-Kâdî İyâd gibi. Artık altıncı asırda hikemi maarifle dini maarif heykelleşti, felsefe şeriâte hizmet edecek şekilde gelişti. Bu asrın ortasında bir

yıldız yetişti. İslâmi kültürden hareket ederek, Kur'anî hikmetleri ve vecihlerini ortaya koydu. Bu yıldız Fahrüddîn Muhammed b. Omer b. el-Hatib er - Râzî (543 - 606) dir. O neseb itibariyle arabdır. Ebû Bekr es-Sıddık neslindedir. Rey'de doğmuş bir çok ilim merkezlerini dolandıktan sonra, Havarizmde tedrise devam etmiş ve gittiği Herât'da ölmüştü. Yunan felsefesini, kelâmî ve Şâfîî mezhebi üzere usulü fikhî okumuş daha sonra tefsir, kelam, usul, fıkıh, nahv, edeb, felsefe, tıb, hendese ve felek ilmi alanında eserler vermiştir.

Er-Râzinin Tefsiri (s. 75-82): Ona göre Kur'anî hikmet, bütün kelâmî tariklerin hepsinden daha sağlamdır. Bu bakımdan, o, tabiatçılar ve felsefecilerle dâima münazara etmiş ve onları yarışa çağırmıştır. O, hidayet ruhu olan Kur'andaki hikmetleri ortaya çıkarmış, insanları Kur'anın menbana doğru götürmüştür. Fâtiha suresinin tefsirinde metodunu göstermiştir. orada çok çeşitli bahisler mevcuttur. Diğer sureleri, Fâtihadaki koyduğu esaslar dairesinde inceler. Surelerin başında, o sureden istinbat edilen fâideleri zikreder. Bu bakımdan bazı ulemâ "er-Râzinin tefsiri, tefsirden başka her şeyi ihtiva eder" derler. İlmi meseleler, hikmetler terbiye, belâgat nükteleri, arapça kaidelerden istifade ederek terkiplerden istihraçlar, manaların teselsül ahkâmî ve kelâmî meselelere yer verilir.

Er-Râzî'ye Tefsirinin nisbetinin tashihi (s. 83-91): Tefsirindeki her sûre başlı başına bir kitab addedilebilir. Bazı surelerin sonunda sureyi yazdığı zaman ve mekan belirtilmiştir. Fâtiha ve el-Bakara sûreleri sonunda tarih yoktur. Ali İmran sûresi sonunda, bu sûre Allahın fazlı ve ihsaniyle 595 senesi Rebî'ul-Âhîrinin ilk perşembesinde tamam oldu der. en- Nisa Sûresi sonunda 595 senesi Cumade'l-Âhîrinin 12 nci salı günü, Enfâl sûresi sonunda 601 senesi Ramazanı Pazar gününde, Tevbe suresi 601 senesi Ramazanının 14. cü Cuma günü, enson tarih 601 senesi Ramazanı dır. Yunus, Hûd, Yusûf ve er-Râd sûrelerini, oğlunun ölümü münasebetiyle hüznü bir anında yazdığını belirtmektedir. Onun tefsirdeki diğer bir yönü, münazaralarından, seyahatlerinden ve hususiyetlerinden bahsedişidir. Tefsirini 595-601 seneleri arasında tamamlamıştır. Tefsirin tamamı kendisine aittir. Bazı kimseler, tefsirinde noksan kalan yerlerin Şihabuddin el-Hûbî (Ö. 639) nin tamamladığını söylerlerse de bunun aslı yoktur.

Tefsiru'l-Beydâwî (s. 93-99): er - Râzinin açtığı çığır, kendinden sonrakilerde tesir etmiş, Tebrizde el-Kâdî Nasıruddin el-Beydâwî onun muakiblerinden olmuştu. Şâfîî mezhebinde olan bu zât, islâmî kültürü cemetme metodu ile hareket etmişti. Usulu'd-Din ile usulü fikhî cem etmiş, Şeriât ilimlerine,

hikmeti ve edebi de ilave etmişti. Eserleri ve kıymetleri belirtildikten sonra 685 senesinde (es-Sübkiye göre) tebrizde öldüğü ve eserini bu şehirde yazmış olduğu belirtilir. Tefsirinde, ez-Zamâhşeri ve er-Râziye dayanır. Lafızların ve terkiplerin beyanı ve tahlilleri, manalardan nükteler çıkarmakta ez-Zamâhşeriye, Kur'ani hikmetler ve felsefî nazariyelerini, usûlu'd-Din ve usulu fıkıh kâidelerini çıkarmakta da er-Râziye istinad eder. Ayrıca maarif incelikleri ve nükteler için, Râgıb el-İsfahânînin "müfredâtu'l-Kur'ân"ından yararlanır.

Beydâvî Tefsirinin Kıymeti (s. 101-107): Bu tefsir Kur'an tefsiri ilminde ilmi metodun en yüksek mertebesinin örneği sayılır Müslümanlar ilmi istilâhları ve tabirleri kullanışlarında ez-Zamâhşerinden çok el-Beydawiye istinad ediyorlardı. ez-Zamâhşeri mutezili olduğundan, onu kullanmakta çekimser hareket ediyorlar ve daha çok bu tefsiri kullanıyorlardı. Pek çok haşiyeleri yapılmıştır. Sonra tefsirin islâm ülkelerine yayılışı ve tanıtılışı Hindistandan Endelüse kadar her yerde okunduğu anlatılır.

Tefsiru İbn Arefe (s. 109-115): Sekizinci asırda Kuzey Afrika ve Endelüste tefsirin durumu kısaca anlatıldıktan sonra, Kuzey Afrika ve Tunusda tefsirin mümessili olarak Ebû Abdillâh Muhammed ibn Arefe (Ö. 803) gösterilir. Bu zât Endelüsten Libyaya kadar olan beldeleri dolaşmış, hatta Sudana kadar uzanmıştı. Nihayet Tunusda karar kılmış ve oradan mezun olmuştur. İbn Arefe, cem', tahlil ve el-İmla meslekine sülûk eder. Âyet veya âyetler önünde okunur, sonra onun tahlilli ve terkipli manasını ele alır, lugât imamlarının sözlerini irâd eder, söz ve şiirlerden emsâller getirir, tahriç ve tevillere ehemmiyet verir, asli bahisler, usûlu'd-Din ve usûlu fıkıha yönelir. Tefsirinde, usûlcülerden olan, İzzüddin b. Abdisselâm, er-Râzî, el-Kâdî İyâd, el-Kâdî ibnu'l-Arabî ve el-Mâzirî gibi zevâtın fikirleri nakledilir. Yine tefsirinde müstakil görüşler sağlam esaslar ve pek çok fâideler vardır. İbn Arefe bu tefsirini kendisi yazmamış, talebeleri toplayarak ona izafe etmişlerdir. Sözler nakledilir ve ibn Arefenin ismi "ayn" harfiyle remizlenir. Onun bu tefsiri, Tunuslu, Ceza-yirli ve Mağribli üç talebesi tarafından toplanmıştır. Daha sonra bu tefsirin çeşitli kütüphanelerdeki nüshalarından bahsedilir.

Tefsiru Ebu's-Suûd (s. 117-123): İslâm âlemindeki ilmi durum, dokuzuncu asra kadar genel olarak anlatılmış, sonra da Osmanlılarla, İranlılar arasındaki sünnî ve şîî mücadelelerine temas edilmiştir. Ebu's-Suûd el-İmâdi (Ö. 982) ye geçerek, onun âlim edip bir zât olduğunu arapça, farsça ve türkçeyi gayet iyi bildiğini ve çeşitli vazifeleri ifa ettikten sonra Şeyhulislâmlık makamına yükselişi anlatılır. Tefsirinde, ez-Zamâhşeri ve el-Beydâvî tefsirlerinden is-

tifade eder. Onda sağlam bir mütalaâ ve ince bir beyan vardır. İnsanlar tefsirine itimat ettiklerinden, kısa zamanda islâm âleminde yayılmış ve tedris edilmiştir. Daha sonra bu tefsirin çeşitli kütüphanelerdeki nüshaları ve bu tefsirin Tunusdaki yayılışı ve onu tanıtanların kimler olduğundan söz edilir.

eş-Şihâb el-Âlûsi'nin Zuhuru (s. 125-131): Dokuzuncu asırda islam memleketlerinde telif ve tedris metodu birbirine yaklaştırılmış ve Osmanlılar idaresinde şark ve garb arasında bir köprü meydana getirilmiştir. Osmanlılar zamanında ilmin intişarı ve İstanbulda kitabların toplanması ve bir fikir üniversitesi haline gelmesi ve diğer Osmanlı ülkelerinde ilmin intişarı anlatılır. Kuzey Afrikadan, Iraktaki duruma geçilir ve Iraktaki şii kültürünün sünni kültüre intikali ve bunun âmilleri üzerinde durulur. Irakta Osmanlı hakimiyeti istikrar bulunca, Bağdad yine bir ilim merkezi olmuş ve tedris halkaları meydana gelmeye başlamıştı. Sünni sofi tarikatler de gelişmeye başlamış, tarikatle ilim beraber yürümeye devam etmişti. İşte bu yolu beraber yürütenlerden biri de Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Âlûsi idi.

el-Âlûsinin ilim ve tarikatteki yeri (s. 133-139): El-Âlûsi, Bağdatta neş'et etmiş, daha evvel intişar eden şia kültürü muhitinde, yeniden sünni ilim muhiti teşekkül etmeye başlamıştı. El-Âlûsi, muhittindeki bütün kültürü almış ve onu meczetmişti. Babası Bağdat medresesinde müderris olan Abdillâh b. Mahmud el-Huseyni idi. Annesi de kâdirilerdendi. Âlusiler Şafii mezhep idiler. Şihab Bağdatta Hanefi müftüsü olmuş ve mezhep olarak Hanefiliği seçmişti. Pek çok meşced ve medreselerde tadrise bulundu. eş-Şeyh Hâlid el-Kürdînin nakşibendilik hareketlerine iştiraki ve onun tesiri altında kalarak ona intisabı, İkinci Mahmud devrindeki islahat hareketleri ve Arif Hikmetin İstanbulda, İbrahim er-Riyâhi'nin Tunusda, Hâlid el-Kürdînin Şamda ve el-Âlûsinin Bağdattaki tasavvuf hareketleri anlatılır.

El-Âlûsi ve Tefsirini Telifi (s. 141-148): Osmanlıların ve bilhassa İkinci Mahmud devrinde ilme verilen ehemmiyet belirtildikten sonra, bu devirde el-Âlûsinin Bağdat müftüsü oluşu ve Şeyhulislâm Ahmet Arif Hikmetin din işlerini ve idarecilerini bir nizama sokuşu, Yeniçeriler ve ordunun islahat hareketleri, el-Âlûsinin hizmetleri ve onun Osmanlılardan iftihar nişanı ahşı ve ona karşı hareketler anlatılmaktadır. O günün tefsirlerine umumî bir nazar atfettikten sonra, el-Âlûsi tefsirine Sultan Mahmudun son günlerinde başladığı ve Abdülmecid zamanında tamamladığı ve 1263 senesinde İstanbula gelip Abdülmecidle görüşmüş olduğu ve bir müddet İstanbulda kaldığı, sonra Bağdada dönerek 1270 senesinde orada vefat ettiği anlatılır.

El - Alûsinin Ruhü'l-Maânî adlı tefsiri (s. 149-156): Birbirine zıt menbalar ve çeşitli mecralardan alınmış fikri hareketlerle dolu bir tefsirdir. Fıkıhda hanefi mezhebi tesiri altında kalmış ve tefsirinde tahlili metodu tercih etmişti. Fars ve Türk Edebiyatına vâkıf olduğundan, Mevlâna, Hâfız ve Sâdi'nin hikmetli sözlerinden istifade etmiştir. Şiânın ehli sünnet ulemasını iz'ac için giriştiği teşebbüsleri ilmi dirayetiyle durdurmuş, fikhî mütealalarda usûl ve furu' yönlerinden hanefi ve şafii görüşlerini belirtmiştir. Terkiib ve manaları mukayese eder ve mukayese esnasında irab edebiyatına şahidler getirir. Sonra sofi metoduna uygun gelecek şekilde nefsi dakik manalar verir. Kısaca Osmanlı devri ilim metodunu tatbik eder. O, tefsirde lugâvi tefsir meslekine de sülûk etmiştir. Kelimenin yerini beyanla veya terkiibi izahla işe başlar. İrab kâidelerinin belagat bakımından kullanışlarını göz önünde tutarak manaların insicamını sağlar. Şahidler getirmek suretiyle murad edilen manayı çıkarmaya çalışır, Bazen irab iştikaklarına dalarak orada adeta boğulur kalır. Hadislere ve esbabı nüzûle istinad ederse de, tefsirinde zayıf ve mevzu haberlere yer verir. Sün-niler dışında, şiâdan olan et-Tabressi ye usûl kaidelerinde ve belâgi terkiiblerde itimad eder. er-Râzi den aldığı şafii görüşleri, hanefilerden aldıklarıyla mukayese ve münakaşa eder. Bazen selef mezhebini tercih eder, bazende felsefi, riyazi ve tabiat meselelerinde islâm dışındaki mezheplerle münakaşalara girer. İsrâ suresindeki "Rasul göndermedikçe biz azab edicilerden değiliz" âyetine dayanarak Amerikanın keşfini bahis konusu eder. Her âyetin tefsirini bitirdikten sonra hususi bir fasılda ayetin zevkî manasını vermektedir. Mülhid batınilerin vardığı manalara gitmez. Buna rağmen onun tefsirinden de içtina edenlerin bulunduğunu söyler.

İslâmın Kalkınışı (s. 157-167): Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud devirlerindeki islahat Necidde Vehhâbi, Mağribde Sultan Süleyman el-Alevî hareketlerinden bahsedildikten sonra, Abdülmecid zamanındaki Gülhane hattı ve İslahat-ı Hayriyyeyi ele alır. İbn Haldûn'un islâm cemaatı hakkındaki bazı fikirleri, Avrupadaki terakkiler, Pusulanın keşfi, Matbaa ve kağıdın inkişafı, Descartes'in fikirleri, Galile ve Nevtonun keşifleri gibi ceryanların islam âleminin gözünü açtığı, artık islâmî hayatın yaşayışını kolaylaştırmak için fikri hareketin başladığı bu da Kur'an ve Tefsirine dayanan dini bir fikir şeklinde tezâhür ettiği meselesi ele alınır.

Dini Islâh (s. 165-171): İslâm âleminin umumi durumu anlatıldıktan sonra, Avrupadaki teknik ve keşiflere doğru islâm âleminin uyanışı ve Avrupadaki ilhâdi ve dehri felsefe ve fikir ceryanlarından bahsedilmekte ve bunların islam âlemindeki tesirleri (bilhassa İran ve Hindde), batniliğin yeniden uyanışı ve bunların avrupanın yeni fikir ceryanlarıyla süslenişi anlatılmaktadır.

Cemâluddin el-Afgânî (s. 173-180): Cemaluddin'in Orta asyada zuhuru, aldığı kültür, 18 yaşında iken başladığı seyahatler ve çeşitli ülkelere gidişi, sonra memleketine dönüp siyasete atılması ve ulaştığı yüksek mevkiler ve tekrar memleketinden ayrılışı İstanbul ve Mısırda tadrise başlaması ve fikirlerini aşılması. Kelam ve usûl kitaplarını okutarak bunlara yeni fikirlerini katması , mücadeleleri ve Mecelletu'l-Menâr'daki islahat makalelerinden bahsedilir.

eş-Şeyh Muhammed Abduh (s. 181 - 187): el-Afgânînin açtığı islâh yolunu Mısırda Abduh'un yürütmeye çalıştığı, Afgânînin akli ile ortaya koyduğunu Abduh'un kalemiyle müdafaa ettiği ve bu iş için yaptığı mücadeleler ve seyahatler anlatılmaktadır. Abdunun doğduğu yer, tahsili, Afgani ile teması ve onun tesiri altında kalışı zikredildikten sonra, Müslümanlar için Kur'anda şifa ve deva arayışı ve onu cemiyet nizamını tanzim edici bir şekilde tefsire yöneldiği, Midhat Paşanın Beyrutta vali bulunduğu sırada orada bulunuşu, akâid ve tefsir halkaları meydana getirişi ve Mısırda gidip orada Ezher'i islâh etmeye çalışışı anlatılmaktadır.

Tefsiru'l-Menar (s. 189-198): Bu tefsirin üç şahıs tarafından meydana getirilmiş olduğu, birincisi, islâm cemiyetinin islah fikrini ortaya atan el-Afgani, ikincisi, Muhammed Abduh 1317 den 1323e kadar el-Fâtîha sûresinden en-Nisa sûresinin 125. ci âyeti sonuna kadar tefsir etmişti. Üçüncü şahıs ta onu aynı metodla ikmale çalışan Muhammed Reşîd Rızâ'dır. Beşinci cildten 12. ci cilde kadar yazmıştı. Abduh, islâm dininin hakikatlerine muasırlarının baktığından daha başka bir şekilde bakıyordu. Tesis ettikleri el-Menâr mecmuasında, müslümanları islahâ çağırıyordu. Daha sonra Reşîd Rızânın, doğum yeri , yetişmesi ve Abduha intisabı anlatılmakta. Abduhla ruhî ve fikri bakımdan imtizac eden ve yetişmelerindeki farklılıklardan dolayı, her ikisinin tefsirleri arasında bazı ayrılıkların bulunacağını tabi olacağı, bununla beraber, bu tefsir yeni islâmî uyanışın ruhunu izhâr ettiği belirtilmektedir.

Kur'anı Kerim Tefsirinin, zamanımıza kadar olan gelişmesini ana hatlarıyla gösteren bu kıymetli eseri, bu saha ile ilgilenenlerin muhakkak okunması tavsiye olunur.

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU